

hozzá csatlakozott Szatmár vidéki evangélikus, vagy inkább protestáns egyházkerületből. Kuriózumnak számított a Tiszán inneni négy esperességből alakult először evangélikus, majd 1566-tól református egyházkerület, amely 1735-ig nem választott püspököt.

A három részre szakított ország királyi és hódoltsági területein hasonló folyamatban szerveződtek eleinte lutheránus, majd helvét hitvallásúakkal vegyes egyházkerületek, amelyek később felekezetek szerint különváltak. Utoljára 1591-ben a dunántúli protestáns egyházkerületből alakult külön evangélikus és református egyházkerület és 1592-ben a Felső-Duna melléki egyházkerületben ment végbe ugyanez a folyamat. Országos egyházat a politikai szétszakitottság miatt az Erdélyen kívüli területen nem alkothattak a protestánsok.

Az unitáriusok erdélyi egyházszerveződését az ottani vallásszabadsági törvények ismertetésekor áttekintettük. A Magyar Királyságban nem szerveződtek unitárius egyház-megyék, bár Egri Lukács ungvári lelkész, ungi esperes korában kísérletet tett rá. A török hódoltságban viszont elterjedt az unitarizmus és alföldi, vagy dél-magyarországi néven egyházkerületté szerveződött, ami azonban fokozatosan csökkent, mígnem a felszabadító háborúk után megszűnt.

Az anabaptizmus megjelent ugyan Magyarországon, de terjedését erőszakkal megakadályozták. A XVI. század végére az egész történelmi Magyarország területén a római katolikus egyház híveinek száma kb. 10%-ra, vagy az alá csökkent.

Csohány János

A reformáció harmadik ágának magyarországi megjelenése és hatásai

Baptisták, anabaptisták – a szavak mindmáig sokaknak idegenül csengenek, pedig ők képezik a reformáció harmadik ágát. Nevük ellenfeleiktől származik, jelentése a keresztség újszövetségi formáját, az alámerítéssel gyakorolt, hitvalló keresztelést rejti. Kevesen tudják, hogy csoportjaik szinte ugyanakkor indultak Európa-szerte, mint a lutheri reformáció. Sőt, első igehirdetőik már az 1520-as évek első felében megjelentek a Magyar Királyság területén is.

Azok a hittételek, amelyeket az ún. *anabaptisták* különféle csoportjai a reformáció idején hirdettek, egyáltalán nem voltak előzmény nélküliek. A megelőző évszázadokban újra és újra felszínre törtek, mozgalommá növekedtek. Volt, amikor katharoknak, pauliciánusoknak, valdenseknek, albigenseknek, bogumiloknak, huszitáknak nevezték őket, de mindegyiknek ez volt a belső indítéka: vissza a gyökerekhez! A reformáció ugyanis reakció. Törekvés a környezet hatásaira megváltozó, eldeformálódó hitvallás és életgyakorlat *reformálására*, azaz helyreállítására.

A reformáció idejére a Gutenberg-féle könyvnyomtatási módszer lehetővé tette, hogy a *Biblia* gyorsan és viszonylag nagy példányszámban az emberek kezébe kerüljön. A reformáció nem nagy emberek mozgalma – még ha egy-egy irányzat általában emberek nevével fémjelzett is –, hanem a *Szentírás* olvasásának és tanulmányozásának egyértelmű és elháríthatatlan következménye.

Az anabaptista irányt nagyon sokszor azonosítani szokták a társadalmi megújulást követelő mozgalmakkal. A zwickaui próféták – Mark Stübner és Niculus Storch –, illetve

Münzer Tamás, vagy Leideni János személye valóban összekapcsolódott a társadalom gyökeres átalakítását követelő mozgalmakkal. Ám a negatívumok mellett érdemes tudni, hogy Münzer volt az első, aki a mise szövegét és teljes liturgiáját németre változtatta. Ez először nagy ellenérzést váltott ki Luther Mártonból, de a későbbiekben maga is követendő gyakorlattá tette az anyanyelv használatát.¹ Sajnos az évek során Münzer mind hitvallásában, mind tanításában radikalizálódott. Elhíresült münsteri ténykedése az egész anabaptista irányra máig hatóan fájó bélyeget nyomott.

Az anabaptista irány igazi bölcsője Svájc. Zwingli Ulrich, aki 1519 januárjától volt a zürichi Grossmünster lelkésze, az első pillanattól reformatori hangot ütött meg. Prédikációi és a kor gyakorlata szerinti ismétlődő hitviták egész Zürich városát lázba hozták. 1523-ban döntés született, amely az egész kantonra nézve elrendelte a *Bibliából* nem kiolvasható hagyományokkal való szakítást és a *Szentírást* mondta ki az egyházi kérdésekben az egyedüli tekintélynek.

Még abban az évben két legbelső embere és munkatársa, Manz Félix és Grebel Konrád (a héber, illetve a görög nyelv tudósai) számos kérdésben azonnali változtatást sürgetett. Az állam és az egyház szétválasztását követelték. Zwingli 1523-ban még azon a véleményen volt, hogy a csecsemőkereszttség tarthatatlan, ám amikor 1524-ben szembesült azzal, hogy Grebel Konrád, Mantz Félix és Blaurock György – más bibliatanulmányozókkal együtt – már nem csak elvben beszélnek a felnőttkeresztsegről, hanem egymáson végre is hajtották azt, mereven ellenkező álláspontra helyezkedett. Alan Thomson egyháztörténész szerint: „Mind Zwingli, mind a zürichi lázadók világosan látták, hova vezethetnek a vitáik. Ha csak felnőttek részesülnének kereszttségben, akkor az egyház csak valóban hívőkből állna. Többé nem tartozna oda a város, vagy az ország minden polgára. Az egyház »szabad« egyházzá válna, melyet saját tagjai tartanak fenn, és nem tartozik közvetlen felelősséggel a kormánynak. Ha az egyháztagság és a polgárság nem lenne többé azonos, elszakadna az a kötelék, mely az egyházat és a társadalmat Konstantin óta egybeköti.”²

Az újkeresztelő csoport először csak a külvárosba, Zollikonba szorult ki, majd kitiltották az egész kanton területéről. Mantz mártírhalált halt, Grebel egész hátralévő életét börtönben töltötte, Blaurock Györgyöt száműzték – de azok a felismert igazságok, amelyekért az életüket áldozták, tovább terjedtek és végezték munkájukat.

AZ ELSŐ MAGYARORSZÁGI MEGJELENÉS

Ha az évszámokat figyeljük, akkor megdöbbenve kell észrevennünk, hogy miközben Svájcban éppen születőben van az anabaptista irányzat, 1523-ban egy Schröter Kristóf nevű igehirdető érkezett Eperjesre. Luther Márton Kisszebeni Jánost küldi utána, hogy rábírja tanainak feladására. Ám a dolog fordítva sül el. Kisszebeni magáévá teszi Schröter Kristóf tanításait, munkatársakká válnak, s oly hatékonyan munkálkodnak, hogy három esztendő után a kassai katolikus pap felszólítja az eperjesieket, hogy lépjenek fel a két igehirdető ellen. Ám ez akkor sikertelen marad.³

Közben Európa-szerte gomba módra szaporodnak az anabaptista közösségek. Az igehirdetők tömegével adnak ki írásokat, s mivel az istentisztelet megújításán fáradoznak, új énekek és a nép gondolkozásához közel álló katekizmusok születnek, amelyeknek alapján

1 *Szebeni Olivér*: Anabaptisták. Bp., 1980. 3–5.

2 *Thomson, Alan*: New Movements, Reform-Rationalism-Revolution. Church History 3. 38.

3 *Szebeni Olivér* i. m. 77.

a hit alapvető tételei könnyen megérthetőek és továbbadhatóak. Ezek közül némelyek máig fennmaradtak, köszönhetően annak a közel 200 anabaptista kódexnek, amelyek az évszázadok viharait túlélték és ma is rendelkezésünkre állnak. A legtöbb azonban ugyanúgy a tűz martaléka lett – mint íróik és olvasóik...

A kor egyik legtermékenyebb írója: dr. Hubmayer Baltazár. Luther személyes ismerője és Zwingli barátja, egészen addig, míg az anabaptista eszméket magáévá nem teszi. Több helyről való elüldöztetés után 1526 és 1527 között Hubmayer Nicolsburgban, a Lichtenstein bárók birtokán létrejött anabaptista közösség lelkipásztoraként működik. Munkájának eredményességét mutatja, hogy gyülekezete 6000 felnőttkeresztségben részesült tagból áll, s maga a birtokos, Leonhard von Liechtenstein (1482–1534) is a gyülekezet tagja.⁴ Ám az üldözés őt is utoléri. Mint ahogy a legtöbb nevezetes igehirdetőt, Hubmayert is máglyahálálra ítélték, feleségét pedig Bécs mellett vízbe fojtották.

Hubmayer Baltazár

(Internet: Wikimedia Commons)

Mindeközben a Magyar Királyság területén újabb jelentős igehirdető kezdett munkálkodni: Fischer András. Fischer száz eredetű, wittenbergi hittudósként kezdi munkáját. A felvidéki bányavárosok jelentették számára az első munkamezőt. A német ajkú lakosság között a bűnbánat és a megtérés keresztségét hirdeti. Körmöcbánya, Lőcse, később a Szepesség és Gömör vármegye tartozott munkaterületéhez. Ám munkája nem csak új hívőket eredményez – mint például Lőcse város főbírája, Mild Gergely és a nemes Csetnek család, akik komoly támogatóként és védelmezőként is álltak a miszsiója mögött –, de adáz ellenségeket is szerez neki. Bebek Ferenc gömöri főispán Csetnek várát miatta veszi ostrom alá, s ekkor elmenekül Morvaországba. A *morva testvérek* egyik haushabenjából keltezett leveléből sejtjük, hogy maga is ehhez a pacifizmusáról is nevezetes irányzathoz tartozhatott. Néhány éves szünet után visszatér korábbi munkaterületére, de Bebek végül törbe csalja és 1540-ben Krasznahorka várának ormáról a mélybe dobva kivégezteti.

Anabaptizmus és mártírság – a kettő közé akár egyenlőségjelet is tehetnénk. Néhány év leforgása alatt több mint 2000 mártírja volt az anabaptista közösségnek. S míg a lutheránusoknak szabadságot biztosít az augsburgi vallásbéke,⁵ s majd 100 esztendővel később a westfáliai béke a kálvinistákra is kiterjeszti a befogadást,⁶ az anabaptistákkal és a későbbi felnőttkeresztséget gyakorló, hitvalló közösségekkel kapcsolatban még évszázadokon keresztül nem születik ilyen döntés. (Magyarországon a baptisták „törvényesen elismert felekezetté” nyilvánítására 1905-ig, egyenjogú felekezetté nyilvánítására 1947-ig kellett várni, de Ausztriában mindez a XXI. századra maradt!)

4 Enzenberg, Jozef Franz: Hubmayer Baltazár mártírhalála és ennek hatása a reformációra Ausztriában. Múlt, Jelen, Jövő – Baptista kalendárium, Budapest, 2014. 159–163.

5 1555. szeptember 25-én I. Ferdinánd békét köt a rendekkel. A Német Római Birodalomban ettől kezdve minden fejedelem szabadon dönthet, hogy katolikus, vagy lutheránus hitet követ-e, alattvalóiknak pedig követniük kell uruk hitvallását.

6 1648. október 24-én, Osnabrück és Münster városában kötötték meg a hadviselő felek a harmincéves háborút lezáró egyezményt, amellyel felülírják az augsburgi vallásbéke határozatát és törlik a „*cuius regio, eius religio*” (akié az ország, annak a vallása követendő) elvét.

A HABÁNOK MEGJELENÉSE MAGYARORSZÁGON

1546-ban már új anabaptista csoport érkezik Magyarországra. A Morvaországból elüldözött *hutteriták* itt keresnek új területeket. Átmeneti időre ez Szobotiszt környékén *habán* telepek létrejöttéhez vezetett. Nyáry Ferenc Pozsony megyében: Alsódiósdon, Berencsváralján és Kuttiban, Bakyth Péter Nyitra megyében: Holics, Sasvár és Szobotist községekben telepítette le őket. A közösség gyorsan erősödik, és gyarapodik. Ferdinánd király 1548-ban kiadott újabb vallásüldöző rendelete ellenére – bár súlyos veszteségek érik a közösségeket – a Pozsony és Nyitra megyében élő anabaptisták hosszabb időre megvetik a lábukat.

Ugyanebben az időben Sopronban és annak környékén is megtelepednek *újkeresztyének*. A Nádasdyak védelmét élvezik és birtokaikon megbecsült munkások. Nagy oka kell legyen annak, ha a Habsburgok anabaptistákat kiűzni parancsoló rendeletét a nádor Nádasdy Tamás gyakorlatilag figyelmen kívül hagyja...⁷

A HABÁNOK

Kik ezek a *habánok*, akik a XVI. és XVII. században újra és újra feltűnnek a Magyar Királyság és Erdély területén?

Hutter Jakab, akit alapítójukként tiszteltek és akiről nevüket is hordozták mint *hutteri testvérek*, Dél-Tirolból menekült Morvaországba. Egész csapat elüldözött társával csatlakozott azokhoz, akik már korábban is fontolgatták a vagyonközösséget. Az ő nevéhez fűződik a *haushabének* – ebből jöhet a *habán* név –, azaz a *habán udvarok* szabályzatának és fenntartási módjának megalkotása.

Ezek az udvarok szövetségbe tömörültek. Intenzív missziós tevékenységet folytattak, bár igehirdetőik nagy része áldozatul esett az üldözésnek. Hutter Jakabot Ferdinánd király parancsára 1536-ban kivégezték, de az általa elindított *haushabének* évszázadokig életképesnek bizonyultak. Hutter halálát követően néhány évtized alatt több tízezeren éltek ilyen közösségekben. Az egyik hutterita udvarról például feljegyezték, hogy saját kórházuk, gyógyfürdőjük, saját temetőjük is van, sőt, az élelmezés biztonsága érdekében halastavat hoztak létre.⁸

Amikor Európában az írástudatlanság nem csak a köznépnél volt általános, de még a nemesek között sem volt ismeretlen, a *habán udvarok*ban kötelező és igen hatékony oktatás működött. „*Úgy hitték, hogy mozgalmuk a tanult emberektől függ, akik gyakorolhatják a tanítványságot az Újszövetség fényében*”⁹

Hutterita család a XVII. században
(Illusztráció Erhard 1588-as „Historiá”-jából)

7 *Katona Imre*: Adalékok a nyugat-magyarországi anabaptisták történetéhez. Arrabona – Múzeumi Közlemények 6., Győr, 1964. 99–100.

8 *Szebeni Olivér* i. m. 68.

9 *Estep, William R.*: Az Anabaptisták története. Budapest, 2004. 142.

Eberhard Arnold írta: „A közösségi nevelés a legkisebb gyermekek nevelésétől eltartott egészen azok teljes munkavégző képességének eléréséig. Itt már a 16. században létrehozták azt a rendszert, amelyet 1779 óta az elzászi Steintal-i Waldbach lelkésze, Johann Friedrich Oberlin és később a Nőszövetségek, a katolikus apácarendek és az evangélikus egyház belső missziója a kisgyermek napközi otthonában és az óvodákban alkalmaztak. Itt nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a szülők ugyanabban az intenzív közösségi életben éltek, mint amelyben gyermekeiket nevelték, ezért szóba sem jött a családi élet megszüntetése. De azok az anyák, akik különleges alkalmasságuk és képességük miatt óvónőként, tanítónőként nem kerültek a gyerekek közé, felszabadultak a közösség számára végzendő egyéb munkára. Az idősebb gyermekeket német nyelven olyan tantárgyakra oktatták, mint amilyenek a mai népközpontok tantárgyai, de mindenekelőtt a hittanra, imádkozásra és a közösség vallási hittartalmainak megismerésére. Az oktatásügy, amely az akkori időkben minden országban csak a városi fiatalság egy kis részére terjedt ki, a hutteri testvéreknél olyan magas fokot ért el, hogy alig volt közöttük analfabéta, és írásművészetük, mint ritka íráskultúra a mai szakemberek csodálatát váltja ki... A hutteriek 1568-as iskolarendszere az egyik legrégebbi német nyelvű iskolarendszer. Iskoláik és nevelő otthonaik olyan fejlettek voltak, hogy azokat más felekezetek gyerekei is látogatták, mint egy mai országos nevelő otthon. A lelki oktatás mellett nagy súlyt helyeztek a diákok egészségére, iskoláik az elsők voltak Európában, amelyekben tudományos módszereket alkalmaztak a fertőző gyermekbetegségek terjedésének megakadályozására.”¹⁰

A habán iparosok mindenütt igen magasan elismertek voltak. Ki ne találkozott volna jellegzetes, ónmázás kerámiáikkal, amelyek ma is nagyon értékesnek számítanak. A sokszor elszenvedett erőszak ellen védekezve fejlesztették ki az „éghetetlen habán fedél” néven ismertté vált tűzálló háztetőt. Legalább harmincféle iparos munkát végeztek, s a *haushaben* belső követelményei miatt (ma bizonyára minőségbiztosításnak neveznénk) a műhelyekből kikerülő áru minősége a legmagasabb elvárásoknak is megfelelt. Kezükből nem kerülhetett ki hibás, vagy selejtes áru – bizonyítják ezt a feltárt selejtgödörök.

Orvosaik, gyógyszerészeik, sebészeik királyi udvarokban is megbecsült embereknek számítottak. Egy Zobel nevű orvosuk például 1581-ben II. Rudolf császárnak sietett segítségére. Nem csak a betegség, de a habának iránti mérhetetlen gyűlölet is enyhült munkája nyomán. Ugyanő volt, aki 18 esztendővel később egy egész Prágát fenyegető járvány megfékezésében működött közre.¹¹ Általánosságban elmondható, hogy a *hutteri testvérek* élenjárók voltak az orvostudomány gyakorlásában. Olyan közegészségügyi szabályaik voltak, amelyek máshol korukban ismeretlenek. Orvosaiknak kötelező volt a gyógyítás hathatós eszközeinek naprakész ismerete és alkalmazása. Maguk gyűjtötték a különféle gyógyfüveket, amelyek felhasználását kódexekben alaposan dokumentálták is.

Jellegzetes habán kerámia
(Internet)

¹⁰ Eberhard Arnold: A hutteri közösség története. <http://bocs.hu/hutt2.htm>

¹¹ Estep, William R. i. m. 143–144.

HABÁNOK ERDÉLYBEN

Az egyre jobban megerősödő erdélyi fejedelem, Bethlen Gábor a nicolsburgi béke megkötése idején ismerkedik meg a hutterita közösséggel, akik jelentősen hozzájárulnak Bethlen seregének élelmezéséhez. Hazatérőben egy csoportot visz magával, s Alvincen, a fejedelmi birtokon jelöl ki számukra helyet, s Európában először teljes szabad vallásgyakorlást biztosít az üldözöttek számára. Egyik krónikása, Krauss György erdélyi krónikájában nem minden él nélkül így számol be erről: „... a morvaországi hadjárat évében Bethlen Gábor védelmébe fogadott Nicolsburgnál egy anabaptista testvérgyülekezetet, akikkel nagyon jól járt, mert szegény szász kézművesek súlyos kárára elhozta őket minden holmijukkal együtt, amik csak a testvérházhoz tartozott Erdélybe, Alvincre, amit székhelyül adott számukra. Ott építkeztek és szektájuk szerint éltek és iparukat folytatták és attól az időtől kezdve a mai napig is ott élnek az anabaptisták szokása szerint, immár több ezerre megsaporodva.”¹²

Bethlen Gábor fejedelmet nem pusztán gazdasági, vagy politikai megfontolás vezeti. „Reformata” hitét nem csak gyakorolta, de a Bibliát keze ügyében tartotta és rendszeresen olvasta. Kortársa, Szenczi Molnár Albert bizonyára hitelesen ír: „Felséged is szereti az szent Bibliát, annak én magam bizonyos jelenségét láttam: és felséged környül forgott hív ember-től hallottam, hogy felséged még ifjabb korában, konstantinápolyi követségében háromszor olvasta által a Bibliát.”¹³

Bethlen vallási türelmi rendelete egész Európában egyedülálló. Felesége, a puritánságáról nevezetes Károlyi Zsuzsanna mindenben támasza és hitben valóban társa, akiről korhű forrásokból úgy tudjuk, hogy az anabaptista telepéseknek is oltalmazója volt. A habán közösség nagyon hamar nemcsak számában növekedett, de Erdély-szerte áldásos hatása volt jelenlétüknek. Orvosaik, gyógyszerészeik nem csak az uralkodó családját látták el, de a legszegényebb rászorulókat is segítették. S talán nem véletlen, hogy Erdélybe érkezésük egybeesik azzal az időszakkal, amit *Erdély aranykorának* hívnak.

Bethlen Gábor halála után I. Rákóczi György veszi oltalmába a habánokat, s azokat sárospataki birtokán telepíti le. Rákóczi György és felesége, a reformáció másik nagyasszonya, Lorántffy Zsuzsanna híresen ragaszkodott a Bibliához. A tudomány is fontos volt számukra, hiszen iskolát alapítottak Sárospatakon, és támogatták a tudományt Váradon és Gyulafehérvárott is. Ez a különös fejedelmi pár bizonyára örömet lelte abban, hogy a habán udvarokban – egész utcát adtak át nekik a Bodrog partján – ugyanolyan szeretettel és tisztelettel forgatták a *Szentírást*, mint ők.

A fejedelem halála után felesége végleg Sárospatakra költözött. 1648-ban meghívta kora egyik legnevezetesebb tudósát, Comeniust, aki a cseh-morva testvérek püspöke, de bizonyos források szerint sok szállal kötődik a hutteriták közösségéhez is. Szebeni Olivér egyháztörténész *A hutteri testvérek hazai kódexeiről* közreadott munkájában a következőt írja: „A nyugati szláv nyelvekben megjelent, habánokkal foglalkozó publikációkra rávetül Kommenius János Amos pedagógus európai nagysága. Mind a cseh, mind a szlovák neveléstudomány összefüggésbe hozza vele az anabaptistákat és európai tudománytörténelmi kontextusba helyezi műveit.”¹⁴ Ha valaki egybeveti Comenius nevelésről és oktatásról vallott nézeteit, nagyon sok rokon gondolatot fog találni a habán nevelési alapelvekkel.

12 Bethlen Gábor krónikásai. Budapest, 1980. 185–186.

13 Barcza József: Bethlen Gábor, a református fejedelem. Budapest, 1987. 72.

14 Magyar egyháztörténelmi vázlatok 2002/1–4. 34–35.

Sokan gondolják úgy, hogy a habánok zárt közösségeikkel nem sok hasznára voltak a magyar népnek. Szívből remélem, hogy ennek tarthatatlansága már az eddigiekből is kiderült. A különféle teológiai irányzatok az eretnekség bélyegét sütötték rájuk, miközben vezetőik rendre magasan képzett, tudós lelkipásztorok voltak.

Mária Terézia uralkodása a magyar területeken és Erdélyben is rengeteg szenvedést hozott. Észak-Magyarországon a jezsuiták által áttérésre kényszerített családok nagy része a mise mellett megtartotta bibliáoráit is. A beolvasásra kényszerített iparosok motívumai akár Erdélyben, akár a Felvidéken fellelhetőek a helyi kézművesek munkáiban. A rekatolizáció elől sokan Oroszországba, onnan az amerikai kontinensre menekültek, ahol csoportjaik máig jelen vannak és eredeti szokásaikat őrzik (pl. ámisok, mennoniták).

A reformáció harmadik ágának sorsát elgondolkoztató módon foglalja össze Révész Imre a reformációról írt munkájában: *„tanaik a reformáció legforrongóbb éveiben a reformátorokéval vetekedő, hallatlan népszerűsége tettek szert, kivált a rengeteg lelki válság és gazdasági nyomorúság közt hányódó kispolgári s kisebb részben paraszti körökben; voltak évek, mikor kérdésnek lehetett tekinteni, vajon nem anabaptista értelemben reformálódik-e egész Közép-Európa, főképpen a német birodalom, Svájc és Ausztria. Már csak ezért is természetes, hogy az anabaptisták nemcsak a régi egyház, de a reformátori főirányok híveinél sem számíthattak kíméletre. Ez utóbbiak, az őket támogató állami hatóságok segítségével, itt-ott még túl is tettek amazokon az anabaptisták kegyetlen üldözésében, s a középkori fel-fogás szerint fegyverrel való irtásában. Az anabaptisták legszebb evangéliumi vonása viszont az a csöndes, alázatos béketűrés volt, amellyel irtózatos üldöztetésük keresztjét hordozták, szemüket az eljövendő Messiás-ország dicsőségére függesztve.”¹⁵*

Az újabb kori baptista misszió – Angliából kiindulva – a hamburgi Johann Gerhard Oncken munkája nyomán szorgos munkások közvetítésével a XIX. század közepén érte el Magyarországot. Az első években legnagyobb számban éppen az ország keleti felén keletkeztek gyülekezetek, s ezek jórészt a vándorló bibliaárusok révén kézbe vett *Biblia* hatására indultak el. Ez azonban már a történelem egy másik fejezete.

Kulcsár Tibor

HÍREK

Évfordulás kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. A Magyar Nemzeti Múzeum *Igeidők* című, november első hetéig nyitva tartott tárlata hozzávetőlegesen száz intézmény több mint négyszáz tárgyát mutatta be a közönségnek a reformáció kezdetének 500. évfordulója alkalmából. Köztük szerepelt Huszár Gál reformátor, nyomdász, énekszerző egyetlen példányban fennmaradt énekeskönyve, valamint a XVI. században Wittenbergben tanuló magyar diákok zászlaja, az Esterházy-gyűjtemény darabjai, XVII. századi politikai röplapok, az erdélyi fejedelmek portréi és más festmények. A tárlat kísérő kiállítása fényképek, dokumentumfilmek, szövegek segítségével mutatott be jelentős vagy tragikus XX. századi protestáns életutakat.

15 Révész Imre: A reformáció. Budapest, 1932.